

ЛАТИНСЬКА ВЕРСІЯ «ЖИТТЯ СВ. ВІТА» ТА ЇЇ ЦЕРКОВНОСЛОВ'ЯНСЬКИЙ ПЕРЕКЛАД

Статтю присвячено розглядові та порівнянню латинського тексту із збірки «Magnum Legendarium Austriacum» (XII–XIII ст.) і церковнослов'янського видання «Житіє св. Віта» О. І. Соболевського («Успенский сборник» XII–XIII ст.) з метою поглиблення лінгвістичного аналізу тексту перекладу, особливо морфо-синтаксичних конструкцій. Також приділяється увага деяким стилістичним та перекладацьким аспектам, що є типовими для агіографічного жанру.

Ключові слова: латинська та церковнослов'янська мови, агіографічний жанр, перекладацька діяльність, синтаксичний аналіз, писемні мовні контакти.

Церковнослов'янський текст «Житіє св. Віта» відомий завдяки деяким пам'яткам давньоруського походження, найдавнішою з яких є «Успенский сборник» XII ст. Академік О. І. Соболевський¹, один з перших дослідників цього тексту, справедливо стверджує, що грецька церква не знала і не знає св. Віта, незважаючи на те що культ святого споконвіку поширений у західній церкві, особливо в Італії та Німеччині, а також в інших католицьких країнах Центральної Європи.

Припущення, що відомості про св. Віта були поширені в Моравії до прибуття Кирила та Мефодія, нам видається обґрунтованим, оскільки найдавніший празький храм, присвячений культу св. Віта², згадується у слов'янській легенді (переказах) про св. В'ячеслава.

На початку XX ст. О. І. Соболевський звернув увагу на низку церковнослов'янських пам'яток західнослов'янського походження, які, на його думку, були перекладені з латинської мови. Зазначимо, що найвідомішими серед них, крім «Бесѣды папы Григорія Великаго», є саме «Мученіє св. Вита», «Мученіє св. Аполлинарія Равенскаго», «Житіє преп. Бенедикта Нурсійскаго» тощо³.

Лінгвістичний аналіз церковнослов'янських текстів та порівняння їх з латинськими (по можливості, оскільки не завжди Соболевському вдалося знайти відповідний латинський текст) ґрунтується переважно на лексиці («словарний матеріал») і на орфографічних особливостях певних слів, які він вважав прямим перекладом з латинської мови. Справді, дослідник знайшов численні паралелі між церковнослов'янською мовою тексту «Житіє св. Віта» та іншими

¹ Соболевский А. И. Мученіє св. Вита в древнем церковнославянском переводе // Житія святих в древнем переводе на церковнославянскій с латинского языка.— СПб., 1904.— С. 278.

² Нагадаємо, що православна церква шанує св. Віта на рівні своїх святих (див.: Соболевський А. И. Знач. праця).

³ Там же.— С. 3.

церковнослов'янськими перекладами можливого моравського (латинського) походження.

Відносно недавно, у 70-х роках ХХ ст., учений Гвідо Каппель знову звернув увагу на «житіє» деяких святих, про яких раніше писав Соболевський. У статті «Die slavische Vituslegende und ihr lateinisches Original» автор запропонував достовірний латинський текст як «оригінал», з якого було зроблено переклад церковнослов'янською мовою⁴. Г. Каппель у своїй праці не згадує про те, що для висвітлення кількох лінгвістичних особливостей Соболевський уже використував латинський зразок з багатотомної збірки «Acta Sanctorum». Учений лише підкреслив, що «знайшов хороший латинський оригінал легенди св. Віта»⁵.

Обидва вчені, О. І. Соболевський і Г. Каппель, запропонували досить обмежений лінгвістичний аналіз церковнослов'янського перекладу латинського «оригіналу». Аналіз Соболевського, як зазначалося, обмежується спостереженнями певних орфографічних відхилень від церковнослов'янських текстів південнослов'янського (грецького) походження, помилок перекладу, критичним ставленням до якості перекладу. Г. Каппель, з іншого боку, відновлює деякі аспекти, уже опрацьовані Соболевським, розглядає деякі конструкції можливого латинського походження і відокремлює їх від очевидних грецизмів.

Наше завдання полягає у порівнянні латинського тексту, виданого зі збірки ХІІ–ХІІІ ст. Каппелем під назвою «Magnum legendarium Austriacum», із церковнослов'янським текстом «Житія св. Віта»⁶, дослідженого Соболевським, з метою подальшого граматичного аналізу цього тексту, зокрема морфо-синтаксичних конструкцій. Також розглянемо деякі стилістичні тропи та аспекти перекладу, які є типовими для агіографічного жанру.

З погляду літературної та стилістичної будови тексту «Житіє св. Віта», як і переважна більшість агіографічних оповідань, має характерну для творів цього жанру структуру.

Починається текст заголовком, де зазначено дату (місяць, день тощо), назву, період життя святого і коротке звернення до Господа. Зауважимо, що назви місяців у тексті (як наприклад, «июниа»), які є латинськими запозиченнями, містяться в усіх старослов'янських та церковнослов'янських пам'ятках. Латинський текст, на відміну від церковнослов'янського, має лише коротку назву: *Passio sancti Viti*.

Після вступної частини, де йдеться про місце, період життя й умови, у яких святий жив, дається короткий опис образу святого. Як правило, події його життя представлені хронологічно. Деякі біблійні цитати супроводжуються розмовою святого з невіруючими, підкреслюючи його мудрість і знання Слова Божого. Усі ці тропи надають значущості його особистості як обраної Богом людини. Життєві перипетії християнина, здійснення чудес забезпечують йому високе звання Святого.

⁴ Kappel G. Die slavische Vituslegende und ihr lateinisches Original // Wiener Slawistisches Jahrbuch.— 1974.— Bd 20.— S. 73–85.

⁵ Ibid.— S. 73.

⁶ Докладніші дані про рукописи: церковнослов'янський текст ХІІ–ХІІІ ст. написаний кирилицею, півуставом на пергаменті (Успенський збірник, fol. 124a–130a, Москва, Исторический музей). Латинський варіант тексту, використаний у статті, походить від головного латинського тексту ХІІ–ХІІІ ст. (пергамент, Віденська Національна бібліотека, cod. Vind. 336, fol. 331b–334). Усі варіанти походять від пергаменту ХІІ ст., який зберігається у Державній бібліотеці Мюнхена (Bayerische Staatshibliothek, cod. lat. Monacensis 22241, fol. 164a–167a) (Kappel G. Op. cit.— S. 84).

Як і в більшості агіографій, у цьому творі представлено героїчне страждання святого, смерть якого настає під час останнього звернення до милосердя Бога (Христа), пор.: «et invocavit sanctus Vitus dominum dicens: Domine deus Iesu Christe fili dei vivi, accipe animas nostras ad te» — «И призва блаженный вить Христа глагола: Господи Боже Исусе Христе Сине Бога живаго приими душа наша къ тебѣ» (129 в.). Цілком очевидно, що оповідь про святого Віта в порівнюваних текстах не є винятком із загальних літературних зразків агіографічного жанру.

Ще однією типовою рисою подібних творів є повторення певних конструкцій, за допомогою яких введено пряму мову, напр.: «Sanctus Vitus dixit...» — «святый же Вить отвѣща...» (125 б.); «Cui beatus Vitus dixit...» — «отвѣща же ъмоу блаженный Вить и рече...» (124 б) тощо. У латинському тексті пряма мова часто подається через активний дієприкметник (*participium praesentis activi*), наприклад *dicens*, *audiens*, пор.: «Nos *audiens* pater eius iussit infantem... *dicens* ei» — «Слышавъ же си отецъ ѡго повелѣ отрока... глагола ѡмоу» (124 в.); «Nos *audiens* Valerianus preses...» — «Оуслышавъ же си Валерианъ царь...» (125 а) тощо. Зауважимо, що для відтворення латинських дієприкметникових конструкцій у церковнослов'янському тексті перекладач так само використовує активні дієприкметники теперішнього часу: *мола*, *зна* та ін. Альтернативою, особливо у відповідях, може бути використання активних дієприкметників минулого часу: *оуслышавъ* тощо.

В агіографічній традиції постійно присутні формули віросповідання, які ґрунтуються на біблійних цитатах. Наприклад, коли батько св. Віта, Ілас (Hilas), вимагає від сина прийняття ідолопоклонства, той відповідає: «Ego non scio alium deum esse nisi unum deum verum, qui manet in eternum, cui spiritus ferebatur super aquas, qui separavit lumen a tenebris et vocavit lumen et facta est lux et vocavit tenebras et facte⁷ sunt tenebre» — «Азь не вѣдѣ иного Бога развѣ єдино҃го иже єсть отъ вѣка, ѡгоже духъ възнесеса надъ водами, иже отлоучи свѣтъ отъ тьмы и нарече свѣтъ и бысть и нарече тьмоу и бысть тьма» (124 б). Зазначимо, що перша частина латинського складного речення характеризується вживанням *accusativus cum infinitivo*: *Ego non scio alium Deum esse*. Церковнослов'янська мова передає цю конструкцію прямим додатком, вираженим формою родового відмінка, який виступає у значенні заперечення: *Азь не вѣдѣ иного Бога*.

Латинський сполучник *nisi* (ni+si), який вводить підрядне речення, має дослівний переклад, але іменник *Deum* (Бога) зрозумілий лише в контексті. Загальний порядок старослов'янських слів наслідує латинський зразок. Цікаво, що всі форми минулого часу латинського дієслова передані формами аориста, навіть якщо в латинському тексті використано пасивний імперфект дійсного способу (*imperfectum indicativi passivi*) *ferebatur* (3-я ос. одн.) або аналітичну дієслівну конструкцію *facta est* (*perfectum indicativi passivi*). Використання аориста правильне в останніх випадках, де латинський відповідник має доконалий вид минулого часу, тобто *perfectum indicativi activi*: *separavit*, *vocavit* тощо.

У біблійних цитатах порядок слів і, по можливості, лексичний та граматичний вибір перекладу спрямовано на точне відтворення оригіналу. Існує відмінність у вживанні або пропуску певних слів, переважно іменників, пор.: *nisi unum deum verum* — *развѣ єдино҃го*. Церковнослов'янський текст у цьому прикладі

⁷ Орфографічне спрощення дієприкметника *factae*. Можливо, причини таких графічних змін пов'язані з неухважністю переписувача латинського тексту або з його незнанням правил класичної латини.

засвідчує тенденцію уникнення головного іменника (та прикметника), який зрозумілий з контексту. Проте в іншому випадку додається іменник, відсутній у латинському тексті, напр.: «Erat autem ex genere nobili et divitiis magnis, erat enim in oratione cilicio indutus» — «Бъ же *отроча* рода добра и богатства велика, молитву же твораше въ киликъ обълкъса» (124 б.). Як бачимо, загальний порядок слів збігається в обох мовах. Якщо в латинському тексті слово *дитина* зрозуміле з контексту, у церковнослов'янському додається іменник *отроча* + род. відм. замість латинського аблатива. У другій частині речення на перше місце виходить форма знахідного відмінка іменника *молитва* з незначним зворотним порядком слів. Дієслівну форму вжито в 3-ій особі однини імперфекта, як в оригіналі. Латинську конструкцію аблатив *cilicio* + participium perfecti passivi *indutus* перекладено формою минулого часу дієслова *обълкъса* + знахідний відмінок. Припускаємо, що такі розбіжності можуть бути пов'язані зі специфічною граматичною будовою церковнослов'янської мови або стилістикою літературних зразків та інтерпретацією перекладача (переписувача).

Численними є також прості та складні речення, які дослівно і послідовно передають латинський порядок слів та конструкцій: «sed habeo Deum cui deservit anima mea» — «Нъ имамъ Бога юмоуже послужить душа моя» (125 б.); «(...) pe dicant gentes, ubi est Deus eius» — «Ни да рекоуть языци кде єсть Богъ юго» (125 г.); «V(a)ne mihi, quia perdidit lumen oculorum» — «Горе мнѣ имъже погоубихъ свѣтъ очию моюю» (126 а.); «Fili, fac me salvum. Cui sanctus Vitus dixit: et vis esse sanus? Nilas: et ego volo. Sanctus Vitus dixit: abrenuncias diaboli pompis et operibus eius? Abrenuncio. Nilas vero dixit: Quomodo possum abrenunciare? (...) Tu si abrenuntiaveris, modo videbis lumen» — «Съноу створи ма цѣла. (...) хоцещи ли цѣль быти. (...) отвържеши ли са неприязнины игры и дѣль ихъ. Иласии рече: отвъргоу. (...) ты аще са отвържеши тѣхъ нънѣ оузьриши свѣтъ» (126 в.). Якщо й існують відхилення від латинських конструкцій та слововживань, то вони несуттєві, пор.: *lumen oculorum* — *очию моюю*; *vis esse sanus?* — *хоцещи ли цѣль быти*. В останньому прикладі вжито питальну частку *ли*, натомість у латинській мові використовується інверсія або випущення прислівника *vero* (= укр. *насправді*).

Можна зазначити ще одну загальну тенденцію: латинські дієслівні форми імперфекта дійсного способу пасивного стану передаються в церковнослов'янській мові різними засобами. Часто вживається аорист або імперфект, пор.: «Multa virtutes operabatur...» — «Многы силы твори» (*operabatur*, 3-я ос. одн. — через аорист *твори*); «Christum deprecabatur dicens...» — «Молаше Христа глагола» (124 б.) (*deprecabatur*, 3-я ос. одн. — через імперфект *молаше*). Звичайні латинські дієслівні форми минулого часу дійсного способу активного стану передаються в церковнослов'янському тексті або як імперфект, або як аорист. Однак обидва тексти формально не еквівалентні; вибір залежить від можливості використання синтаксичних структур церковнослов'янської мови і суб'єктивного бачення перекладача. Те саме стосується теперішнього часу дійсного способу активного стану. Іноді аорист використовується замість латинського теперішнього часу активного дієприкметника (*participium praesentis activi*), пор.: «Nilas dicens...» — «Иласии и рече» (124 г.).

Отже, передавання латинських складених форм дієслів і специфічних дієслівних конструкцій, наприклад, умовного способу (кон'юнктива) герундивом тощо, є, безперечно, проблематичним, оскільки церковнослов'янська дієслівна система істотно відрізняється від латинської. Якщо порівняємо лат. «Ego scio Christum, quem tu dicis, apud homines in ludea crucifixum et apud Pylatum flagellis

caesum. Traditus est ad crucifigendum) — «Азь вѣдъ Ха ѹгоже ты глещи (Сынъ чловечьскъ ѹсть) на кръстѣ распать. И от пилата батогы биень и прѣданъ на распѣтиѹ» (125 а.), переконаємося, що перекладач церковнослов'янського тексту поділив латинське складне речення на дві частини, додаючи відому інформацію, яка відсутня в латинському тексті: *Сынъ чловечьскъ ѹсть*.

У першій частині також передається супін, але лише частково, тому що латинський текст має два супіни, пор. *crucifixum... flagellis caesum* — на кръстѣ *распать*⁸, тобто головна інформація міститься на початку речення. Друга частина головної інформації підкреслює спосіб смерті Христа: *Traditus est ad crucifigendum*. У латинській мові маємо perfectum indicativi passivi, який містить у собі ідею руху + акузатив герундія. Останній так само передає поняття руху і часто використовується замість супіна мети. У церковнослов'янському тексті ця конструкція передається через пасивний дієприкметник + віддієслівний іменник: *и прѣданъ на распатиѹ*.

Додаткові підрядні речення, які в латинській мові мають конструкцію *ut* + кон'юнктив, передаються неоднаково, як уже помітив Г. Каппель⁹. Так, у прикладах: «*Vade, emenda filium tuum, ut quiescat et sacrificet diis et non pereat*» — «Йди покажи сына свого да повинеться богамъ и пожьреть и не погыбнеть» (125 в.) речення починається двома імперативами як у латинському тексті, так і в церковнослов'янському. Латинські підрядні речення мети *ut* + кон'юнктив передаються через конструкцію зі сполучником *da*. Відмінність виявляється лише в тому, що латинський синтаксис вимагає наявності кон'юнктива, а церковнослов'янський не має таких жорстких правил і передає подібні конструкції по-різному, найчастіше — через теперішній час. У прикладі «*Ut complacaret eum*» — «Да и бы оувѣщаль» (125 г.) латинському imperfectum coniunctivi activi відповідає церковнослов'янська конструкція умовного способу: *da* + невідмінюваний активний дієприкметник минулого часу на *-л* + *бы*¹⁰.

Звернімо увагу на передавання латинського аблатива абсолюту (*ablativus absolutus*), напр.: «*sansctus Vitus cruce facta exsuperavit furorem leonis*» — «Святыи же Вить *сътвориъ кръсть* прѣсили гнѣвъ львовъ». У цьому уривку, на відміну від інших старослов'янських і церковнослов'янських перекладів¹¹, латинський аблатив не передається як *dativus absolutus*, а як звичайна об'єктивна конструкція, тобто аорист + знахідний відмінок іменника.

В орфографії латинського тексту зазначимо такі невідповідності: використання графеми <c> замість первісного <ċ>, пор.: *oratione* — *oratione*; *diviciis* — *divitiis* тощо. Це є доказом того, що латинський текст був переписаний у середньовічному центральноєвропейському (німецькомовному) ареалі. Загальновідомо, що центральноєвропейська (можна додати — і слов'янська) традиція латинської вимови, на відміну від латино-італійської (та католицької) церковної традиції, дотепер зберігає вимову первісного (класичного) латинського [k], наприклад, *sega* (укр. *віск*), *sepa* (укр. *обід*, *вечеря*) як [ts]. Проте пізня латинська (італійська) вимова реалізує подібні диграми <c+e>, <c+i> через [ċ]. Імовірно, переписувач або перекладач латинського тексту плував подібну фонетичну ре-

⁸ Нагадаємо, що супін має значення знахідного мети і тому вживається при дієсловах руху (див.: *Лейта О. І.* Старослов'янська мова. — К., 2007. — С. 157).

⁹ *Kappel G.* Op. cit. — S. 83.

¹⁰ *Ремнева М. Л.* Старославянський язык. — М., 2004. — С. 278.

¹¹ *Trunte N. H.* Словянський азык. Ein Praktisches Lehrbuch des Kirchenslavischen in 30 Lektionen. Zugleich eine Einführung in die slavische Philologie. — München, 2005. — Bd 1. — 318 s.

лізацію сполучення -tio з -cio. Іншим аргументом є неправильне написання багатьох слів, що відрізняє латинську орфографію цього тексту від класичної латинської мови, напр.: *eternum* замість *aeternum*, *brachie* замість *brachia* (від іменника середнього роду *brāchiūm*, і), *de celo* замість *de caelo*, *cathomis* замість *catomis* (можливо, через грецький вплив або гіперкоректизм) і т. ін.

У церковнослов'янській орфографії О. І. Соболевський першим звернув увагу на написання <ц> у *Кръстяниція* (124 а) для передавання латинського імені *Crescentia*. Також є графеми, які нагадують про грецьке походження деяких лексем: *киликъ* (від гр. *κίλικιον*; 124 б), *кумбаль* (125 г), назв богів, наприклад *Ардема* (126 в) тощо¹².

Ознаки, що свідчать на користь латинської мови, значно переважають у церковнослов'янському тексті, як це побачимо на прикладах далі. До речі, на основі саме таких даних О. І. Соболевський припускав, що переклад було зроблено з латинської мови. Такої ж думки дійшов Каппель¹³, але наявність термінів, графічно переданих згідно з грецькою манерою письма, і подібні спостереження переконали австрійського вченого, що деякі частини тексту або перекладені з грецької мови, або потрапили в церковнослов'янський переклад за її посередництва.

Докази, на підставі яких згадані вчені обґрунтовували свою позицію щодо визначення мовного архетипу перекладу, стосуються передусім лексичного вибору перекладача. Він насправді наблизив церковнослов'янські форми певних іменників, наприклад назв богів, до латинської мови: *Унобема* (пор. лат. *Iunonet*), *Юрькоуль* (пор. лат. *Herculem*), *Миньєрьвамъ* (пор. лат. *Minervam*). В останньому випадку, як видається, перекладач навіть адаптував латинське закінчення знахідного відмінка до церковнослов'янського іменника. Ми не обговорюватимемо висвітлені іншими дослідниками аспекти, незважаючи на їх важливість, оскільки метою нашого дослідження є граматична будова церковнослов'янського перекладу.

На лексичному рівні відзначимо такі слововживання: *игрище* (128 б.) — для *amphitheatrum*; *ego tantillus puer* (sum) — для *азъ толико чловѣкъ хоудъ* (127 б.).

Узагалі щодо церковнослов'янського перекладу¹⁴ латинського тексту можна стверджувати, що він не суцільно дослівний, особливо у вступній частині і в передаванні відомостей, які не є прямими цитатами з Біблії або слів святого. Пор.: «In provincia Sycilia (Licia)¹⁵ temporibus Diocliciani et Antonini imperatorum multas virtutes operabatur in infantia sua beatissimus Vitus» — «Въ врѣмена Диоклатіяна и Антонія зьловѣрьньма царема на земли ликіяньстѣ многы силы твори блаженъи вить въ отрочии своємъ» (124 б).

На відміну від попередніх учених, які проаналізували придатність цього перекладу і стверджували, що його рівень не є адекватним¹⁶, гадаємо, що, крім небагатьох справжніх граматичних і семантичних помилок¹⁷, перекладачеві

¹² Kappel G. Op. cit.— S. 83.

¹³ Ibid.— S. 83–84.

¹⁴ Зрозуміло, що техніка перекладу стосується всіх мовних рівнів і містить стилістичний вибір. Поділ на частини є умовним для зручнішого аналізу тексту.

¹⁵ Латинська пам'ятка з «Acta Sanctorum» повідомляє, що св. Віт жив у провінції Лікії, проте в тексті із «Magnum Legendarium Austriacum» ідеться про Сицилію.

¹⁶ Соболевский А. И. Знач. праця.— С. 280.

¹⁷ На думку О. І. Соболевського, перекладач не завжди розумів оригінал. Нерозуміння латинського тексту спричинило неправильне тлумачення форм і конструкцій, наприклад, *radi* замість лат. *gratia*; *desidero ad illam palmam pervenire* як «бажаю до той руки іти», де *palmam* має два значення. У цьому випадку слово означає пальмове дерево, у переносному значенні — це комфортне/ідилічне місце, де можна відпочивати; *въ истину* замість лат. *vero*, який у тексті є прислівником, а не іменником.

вдалося зробити задовільний переклад і головне — відтворити формули віросповідання і цитати з Біблії відповідно до перекладацької традиції середньовіччя¹⁸.

Отже, незалежно від того, який з двох латинських текстів є ближчим до церковнослов'янського (для цього потрібний ретельний порівняльний аналіз обох латинських пам'яток із церковнослов'янським текстом: текст із збірки «Magnum legendarium Austriacum» або пам'ятка з «Acta Sanctorum»), ми підтримуємо тезу О. І. Соболевського про те, що латинська мова впливала на певні старослов'янські та церковнослов'янські тексти ймовірного західного, моравського, походження. Крім того, аналіз порівнюваних текстів засвідчив, що латинський лексичний вплив на церковнослов'янську пам'ятку є неістотним. Однак риси та зразки синтаксичної будови латинської мови є очевидними в багатьох фрагментах церковнослов'янського перекладу. Отже, ми переконані, що такі переклади, як «Життя св. Віта», певною мірою впливали на мову та культуру Київської Русі, незважаючи на протилежну думку багатьох учених, що лише грецька та південнослов'янська мови й культури відіграли помітну роль у розвитку давньоруської культури.

S. DEL GAUDIO

«ST. VITE'S LIFE» IN ITS LATIN VERSION AND CHURCH SLAVONIC TRANSLATION

This contribution compares the Latin Life of St. Vitus edited by G. Kappel «Magnum legendarium Austriacum» (12th – 13th c.) with the Church Slavonic text edited by O. I. Sobolevskij «Uspenskij Shornik» (12th – 13th c.) aiming at extending the morpho-syntactic analysis of the translation. Certain stylistic tropes and translation peculiarities, typical of the hagiographic genre, are likewise being examined.

Keywords: Latin, Church Slavonic, hagiographic tradition and translation, syntactic analysis, indirect language contact.

¹⁸ Нелобин Л. Л., Хухуні Г. Т. Наука о переводе : История и теория с древнейших времен до наших дней.— М., 2008.— 413 с.